

UOT 7(091); 7.03

AZƏRBAYCANDA SON ORTA ƏSRLƏRDƏ BAŞDAŞILARINDA BƏDİİ TƏRTİBAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Diləfruz BAĞIROVA

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
Bakı / AZƏRBAYCAN

delyafruz@hotmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda son orta əsrlərə aid başdaşlarının bədii tərtibat xüsusiyyətləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, XVII-XIX əsrlərə aid ən zərif və orijinal oyulmuş başdaşlarına Abşeronda, Şamaxıda, Bərdədə, Laçında, Naxçıvanda, Gəncədə, Qəbələdə və s. yerlərdə rast gəlmək olur. Bu başdaşları üzərində böyük məharətlə oyulmuş həndəsi, nəbatı ornamentlərlə yanaşı, insan, heyvan, quş fiqurlarına və hətta əsil mənada süjet xarakteri daşıyan kompozisiyalara da rast gəlirik. Müəyyən olunmuşdur ki, bunlardan yalnız bəzək kimi deyil, həm də dəfn olunmuş şəxsin cinsini, həyatını, peşəsini əks etdirən təsvir kimi də istifadə edirdilər.

Açar sözlər: son orta əsrlər, bədii tərtibat, başdaşı, motiv, ornament, dekor, simvol.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОФОРМЛЕНИЯ НАДГРОБИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности художественного оформления надгробных камней позднего средневекового периода. Отмечается, что в надгробные камни, относящиеся к XVII-XIX векам были обнаружены в Азербайджане на территории Апшерона, в Шамахе, Барде, Лачыне, Нахчыване, Гяндже, Габале и др. местах. На подобных надгробьях встречается великолепная резьба с изображением геометрических, растительных орнаментов, зоо- и антропоморфных фигур и даже сюжетных композиций. Выяснилось, что эта резьба носила не только характер украшения, но и информировала о поле, жизни, профессии покойного.

Ключевые слова: позднее средневековье, художественное оформление, надгробие, мотив, орнамент, декор, символ.

ARTISTIC FEATURES OF THE DECORATION OF TOMBSTONES OF AZERBAIJAN IN THE LATE MIDDLE AGES

SUMMARY

In the article features of decoration of tombstones of the late medieval period are considered. It is noted that tombstones dating back to the 17th and 19th centuries were found in Azerbaijan on the territory of Absheron, in Shamakhi, Barda, Lachin, Nakhchivan, Ganja, Gabala and other places. On these tombstones there is a magnificent carving depicting geometric, floral ornaments, zoological and anthropomorphic figures and even plot compositions. It turned out that this carving carried not only the nature of the decoration, but also informed about the field, life, profession of the deceased.

Key words: later Middle Ages, artistic design, gravestone, motif, ornament, decor, symbol.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanda daşyonma sənətinin mühüm hissəsini təşkil edən məzarüstü abidələrin bədii tərtibatında ilk nəzərə çarpan hissənin - başdaşlarının kompozisiyasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Burada istər bəzək elementləri, istərsə də maraq doğuran epiqrafik motivlərə rast gəlmək olar. Bu epiqrafik motivlərin və ümumiyyətlə, baş daşlarının tərtibat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təbriz və Qəzvin ustalarının işinə Ordubad şəhərinin cənub-şərqində, təqribən bir hektarlıq sahədə yerləşmiş qəbiristandan XVII-XVIII əsrə dair mərmər başdaşlarında rast gəlinir. Mərmər başdaşları üzərində yazılmış xəttat və həkkakların adı sübut edir ki, Azərbaycanda bu sahənin özünəməxsus sənətkarları olmuşdur.

Ümumiyyətlə, başdaşılar üzərində araşdırmalar zamanı onların üzərində həkk edilmiş kitabələrin və yazıların böyük əhəmiyyət daşdığını qeyd etməliyik.

Həmin başdaşları üzərində həkk olunmuş aydın süls və nəstəliq xətti kitabələr tədqiqatçını qarşısında nəfis incəsənət, gözəl xətt nümunəsi olan bu əsərləri öyrənməyi tələb edir.

Məsələn, mərmər başdaşları içərisində hicri 1202 (1788)-ci ildə nəstəliq xətti ilə yazılmış bir başdaşında "Onu (yəni başdaşını) Qəzvinli Əlhüseyni Məhəmməd Saleh yazdı və həkk etdi" sözlərinin həkk olunması məzarın kimə aid olduğunu müəyyənləşdirir. Bu başdaşındakı yazı qocaman bir xəttatın yaradıcılığı tarixini işıqlandırmaq üçün mühüm bir sənəd rolunu oynayır.

XII-XIII əsr sərdabələri relyef kufi yazıları həndəsi və bitki ornamentləri

ilə dəbdəbəli bəzədilirdi. Bu cür üzərində kufi yazısı olan başdaşlarından biri, Gəncilər meydanına açılan, Bakı qala divarında darvazanın üstündə quraşdırılıb. Bundan başqa Nardaran qəsəbəsinin köhnə qəbiristanlığında XIV əsrin əvvəlinə aid olan tabut şəklində olan baş daşlarına rast gəlmək olar.

Qədim türk məşəli tayfalarının uşaqlara himayəçilik edən Humay səcdəgahları var idi. Ola bilsin ki, tikililərin üzərində ənənəvi olaraq insanın quş ilə təsviri, zədələrdən və dağılmalardan qorunma işarəsi kimi qəbul edilirdi.

İslam dininin daha çox yayılan yerlərdə bu motivə uyğun olan Quran kitabının ikinci surəsinin 256-cı ayəsi sənətkarlar tərəfindən abidələrin üzərində əsasən viranəlikdən qorunmaq məqsədi ilə həkk edilirdi.

Epigrafiq məlumatlarına və təsviri incəsənətinin digər motivlərinə görə, Azərbaycan xalqının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan qədim türk mənşəli tayfaların məskunlaşdıqları yerlərini izləmək olar.

Bu mənada xalçaçılıq sənətindən götürülmüş naxış kompozisiyaları çox maraqlı və XVI əsrə aid olan sandıq tipli qəbir daşlarının üzərində yonulmuş, epigrafiq nəsx, süls şriftlərinin motivləri ilə haşiyələnmiş və Qəbələ rayonunun Xəzra kəndinin; Abşeronda isə Zığ, Hövsan, Qala, Məştağa, Nardaran, Buzovna; İsmayilli rayonunun Lahıc və Basqal qəsəbələrinin Pirabilqasım kəndinin; Xaçmaz rayonunun Qımılqışlaq və Şıxlar kəndlərinin; Quba rayonunun Pirvahid kəndinin və b. yerlərdən götürülmüşdür.

İ.M.Cəfərzadə və S.K.Cəfərzadənin fikirlərinə görə, qeyd edilmiş relyeflər yaşlı insanların baş daşlarının üzərində yonulurdu. Azərbaycan ərazisində uzun illər ərzində memorial abidələrin üzərində olan yazıların öyrənilməsi və araşdırılması bunu sübut edir ki, daşın üzərində adətən ancaq ölüm tarixi qeyd olunurdu. Doğum tarixinə isə əksinə, nadir hallarda rast gəlmək olardı. Epitafiyalarda qeyd olunan "şeyx" və "pir" sözləri tanınmış şair, din xadimləri və dini qurumlarının başçıları daşıyırdı [1, s.105].

Laçının Cicimli kəndində XV əsrə aid başdaşlarının hündür olmayan ölçüləri üzərindəki sadə tərtibatla uyğunluq təşkil edir. Tərəfləri yuvarlaq olan dik başdaşının pyedestal hissədən daha çox yerə çökməsi onun müasir görüntüsünün daha qısa boylu tərənnümü edir. Buna baxmayaraq, yenə də adi təsvirdən ibarət sadə dizayn edilmiş başdaşı həmin dövr və ərazi üçün ənənəvi xarakter daşıyır.

Buradakı başdaşlarının birinin üzərində olan "çərxi-fələk" mənasını ifadə edən təsvirin verilməsi ilə insanlar bu dövrdə dünya və axirət haqqındakı düşüncələrini ifadə etmişlər. Burada dini inanc deyil, dünyanın faniliyindən, ölümlü dünyanın alınan təəssüratın ifadəsi daha önə çəkilmişdir.

Qəbiristanlıqdakı digər başdaşı üzərindəki element də İslamdan əvvəl günəşi, dünyanın dönməsini ifadə edən svastikanın təsviri həkk olunmuşdur. Lakin tarixi baxımından sonra da ənənəvi təsvir formasının davam etdirilməsi artıq bunun ilkin mənasında deyil, sadəcə ornamental xarakter daşması ilə əlaqələndirilir.

Lakin bu heç də həmin dövrdə bədii tərtibatın olduqca aşağı səviyyədə olması və yaxud ibtidai formasında davam etdirilməsi demək deyil. Bu mənada XV əsrə aid Laçının Gülbərt kənd qəbiristanlığında olan başdaşının yarıya qədər torpağa çökməsinə baxmayaraq, onun nisbətən daha dolğun tərtibata malik olduğunu söyləyə bilərik. Xətlərdən ibarət həndəsi motivin sistemli şəkildə ardıcılıqla sıralanması mərkəzdəki bütün kitabə boyu haşiyə rolunu idarə edərək onu daha dolğun göstərir. Başdaşının oval formalı yan tərəflərinin dik hissə birləşməsi də onun formaca tamamilə sadə biçimdə həll olunmasından azad edərək bir qədər görünüşlü həll edilməsinə imkan yaratmışdır.

Təbii ki, bu dövrdə sonradan inkişaf etmiş hündür qübbəli, mürəkkəb ornamentli, ərəb-fars əlifbasının xüsusi xəttatlıq nümunələri ilə həkk olunan yazı nümunələrinin ornamental şəkildə həll edilməsi ilə tərtib edilmiş başdaşılar hələ mövcud deyildi. Buna baxmayaraq, bu dövrdə adi məzarlıqlarda da daşyonma sənəti artıq öz inkişaf mərhələsini yaşamaqda idi.

Yenə də Laçının Malibəyli kənd qəbiristanlığına aid edilən başdaşı XV əsrə aiddir. Yuvarlaq formalı başdaşları o qədər də böyük hündürlükdə deyil. Eyni zamanda ərəb əlifbasının sadə formasında həkk edilmiş yazıların yan tərəfdə olması, ön hissənin isə sadə həndəsi elementlərlə tərtib edilməsi onun bir qədər adi görünüşdə təqdim edir. Lakin relyefli çıxıntılar başdaşının bəsit görünməməsi üçün ona xüsusi forma bəxş etmişdir. Təsvirin yerləşdiyi həmin relyef yan hissələrin mərkəzindən başlayaraq başdaşı boyunca davam edir.

Laçındakı qəbiristanlıqlardan birində XV əsrə aid edilən məzarüstü abidənin baş daşına diqqət etdikdə, onun da çox hündür olmayan formasının oval yanlarının dik bucaqda birləşməsini görürük. Çatma tavanı xatırladan daxili hissənin arasında adi sadə daşın haşiyələdiyi oyuq arasında ərəb hərflər ilə yazıların həkk olunması diqqət çəkir. Kənar haşiyələrin qabarıqlığı əhatəsində yazıların xüsusi hissədə yerləşdirilməsi, onun həm qorunub saxlanması, həm də xüsusi tərtibatda verilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir [2, s.46].

Düzdür, başdaşının çox hissəsi illərin təsirinə məruz qalaraq bir qədər torpağa çökmüşdür. Buna baxmayaraq, haşiyənin ardıcılıqla onun tərtibatı haqqında tam təsəvvür ayardır.

Qəbələn Həzrə kəndindəki qəbiristanlıqdakı məzarların tarixi XVI-XVII əsrlərə aid edilir. Buradakı məzarlardan birinin başdaşı olduqca sadə forma və tərtibata malikdir. Sinədaşı itmiş məzarın başdaşının üzərindəki təsvirlərin də nisbətən itməsinə baxmayaraq, onun haqqında araşdırma aparmaq mümkündür. Onun üzəri ot basmış, deformasiyaya uğramış hissələri arasına öndən görünən təsvir izləri artıq bu sənətin məzardaşları üzərindəki inkişafından xəbər verir. Yarımhalqa formalı dairənin yuxarı hissəsində verilmiş təsvir motivlərinin yarpaq elementlərindən ibarət olduğunu göstərir.

Qəbələn Həzrə kənd qəbiristanlığındakı XVI-XVII əsrlərə aid edilən qəbirlərdən birinin başdaşının üzərindəki təsvirlərin müəyyən qədər silinməsinə baxmayaraq, qalan izlərin artıq ornamental bəzək elementləri ilə həll olundu-

ğunu, xüsusi tərtibatda həll edildiyini göstərir. Belə ki, onun yan hissələrini haşiyə həndəsi naxışların arasında təsvirlər həkk edilmişdir. Bu cür haşiyələrə xalçaların və digər dekorativ-sənət nümunələrinin üzərində də rast gəlinir. Lakin həmin təsvirlər silinib itərək, nəyi ifadə etdiyi haqda məlumat vermir. Buna baxmayaraq, çərçivənin aşağı hissəsində stilizə edilmiş nəbatı elementlərdən ibarət naxışların aydın təsviri daşyonma məzardaşı üzərindəki sənətkarlıq nümunəsindən xəbər verir. Başdaşı ağ daşdan yonulmuş və dördkünc formadadır. O qədər də hündür olmayan məzar daşının pyedestal üzərindəki alt hissəsi nisbətən daha enli olaraq xətti aralıqlarla əsas hissəyə birləşir. Həmin hissədə həndəsi ornamentlərdən ibarət buruqlu naxışların ardıcıl forması başdaşının aşağı hissəsini əhatələyir.

Naxçıvanın Çuğa kənd qəbiristanlığında XVII əsrə aid tapılmış başdaşı hissəsi özünün xüsusi tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir. Başdaşının sadəcə aşağı hissəsinin qalmasına baxmayaraq, ornamental həlli, məqsədli təsvirlərdən qalan hissələri onun dekorativ xüsusiyyətinin təhlilini verməyə imkan yaradır. Xətlərin vasitəsilə əmələ gəlmiş hörüklər qalın formada başdaşı boyunca əsas hissəni haşiyələyir. Əsas hissədə iki halqalı dairə arasında sadə ləçəkli güllü xatırladan təsvir yerləşdirilmişdir. Onun kənarlarında isə toxuculuqla bağlı elementlərin olması haqqında təsəvvür yaradan təsvirlərdən yalnız fraqmentlər qalmışdır. Başdaşının sadəcə aşağı hissəsindən qalan parça artıq bu dövrdə daşyonma sənətinin məzardaşları üzərində öz inkişaf xəttini davam etdirdiyini sübut edir [3, s.32].

İsmayılının Zərnəva kənd qəbiristanlığında olan XVIII-XIX əsrlərə aid iki məzarüstünün başdaşları arasındakı oxşarlıq onların üzərində xətti damğa tipli təsvirlərin həkk olunması, forma quruluşu, hündür olmayan ölçüləri ilə izah edilir. Sinədaşı tamamilə itmiş məzarüstü abidələrin başdaşlarının üzərindəki qalmış solğun təsvirlər xətti elementlərdən ibarət olaraq qədim ənənələrin davamı kimi izah edilir. Burada olan bu sadə tərtibatlı qəbirlərdən ikincisinin tərtibatı birinci başdaşı ilə müqayisədə daha zəngin hesab edilə bilər. Belə ki, onun yuxarı hissəsində kiçik nazik yarpaq elementlərinin əhatəsində yarım dairə həkk edilmişdir. Onun daxilindəki halqa içərisində isə gül ləçəklərindən əmələ gəlmə bəzək elementi həkk edilmişdir. Düz xətti çərçivənin haşiyələdiyi mərkəzi hissə üç pəncərəli olaraq hər birində müəyyən məqsədli təsvirlər və yazılar həkk edilmişdir: birinci hissədə ölənin şəxsin kimliyini müəyyən edən ərəb hərfləri ilə yazılar, ikincidə dairənin arasında xırda çiçəklərdən ibarət bəzək elementləri həkk edilmişdir. Ən aşağı hissədə romb şəkilli təsvirin sadə forması digər detallarla birlikdə başdaşının sadə görkəminə tamlıq bəxş etmişdir.

Lənkəran qəbiristanlıqlarının birindən tapılmış XVII əsrə aid bir başdaşının maraqlı forması diqqət çəkir. Onun bədii tərtibatı ilə formasının arasındakı uyğunluğun yaratdığı ahəngdarlıq daşyonma sənətinin maraqlı sənət nümunələrindən birini təqdim edir.

Yuxarı hissəsi formaca yarpaq şəklində yonulmuş başdaşının bir qədər aşağı hissəsi aşağıya doğru ensizləşməyə başlayır. Onun üst hissəsində nazik budaqdan iki yana açılmış sadə yarpaq təsvirləri, sadə relyefli çərçivə tipli haşiyənin arasında həkk olunmuşdur. Ondan aşağı hissədəki təsvirlər isə xəncər, qılınc kimi silahların təsvirinə həsr edilmişdir. Başdaşının əsas təsviri haşiyələn dilikli həndəsi ornamentlər onun bədii tərtibat keyfiyyətlərinin yüksəldilməsində əhəmiyyət kəsb edir.

XVII-XIX əsrlərdə bir çox bölgələrdə başdaşı üzərində daşyonma sənətinin çox yüksək sənətkarlıq nümunələri əks olunurdu. Bunlar ornamentlərinin nəfis tərtibatı, xüsusi xəttatlıq yazılarının ornamental dizaynda möhtəşəm həlli ilə yanaşı, həm də başdaşının forma quruluşu baxımı ilə də izah edilir. Bunlara misal olaraq, Mərəzənin Cəmcəmli, Çuxanlı, Qaracüzlü və digər kənd qəbiristanlığında başdaşlarını göstərmək olar. Başlıca olaraq bu başdaşlarının xüsusi formalı qübbəsi, hündürlüyü onun üzərindəki möhtəşəm bədii tərtibatı xüsusilə baxımlıdır. Əsasən nəbati naxışların dekorlanması ilə həll olunan tərtibatda həndəsi elementlərin sintezindən və ya tək halında da istifadə edilirdi. Bir çox hallarda haşiyələrdə həkk olunmuş yazıların xüsusi xəttatlıq nümunəsi onun mürəkkəb tərtibatına xüsusi ahəngdarlıq bəxş edir. Kitabələrin stilizə edilmiş əbati, həndəsi, gül-çiçəkli, yarpaq elementləri ilə haşiyələnməsi onların daha oxunaqlı olmasına imkan yaradır. Yazı nümunələrinin də bu bəzək elementləri ilə ahəngdarlıq yaratması sənətkarların yüksək yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmalarından xəbər verir. Bir qayda olaraq, bu tipli başdaşları sanki, öz tərtibat prinsipinə görə iki hissəyə bölünərək fərqli bəzək elementləri, yazı nümunələri ilə tərtibləndirdi.

Məsələn, Qaracüzlü kənd qəbiristanlığında olan başdaşlarından birində iki yarpaq kimi ayrılan qübbəsinin xüsusi oyuqları diqqət çəkir. Yuxarıda üzüm tənəyini xatırladan detallın əhatəsində kiçik yarpaqlar, çiçəklər həkk edilmişdir. Ortada verilmiş zərif bəzəkli haşiyənin arasında isə ərəbcə yazılar verilmişdir. Burada yazı ilə bəzək detalları arasındakı uyğunluq böyük məharət və xüsusi sənətkar zövqü ilə həyata keçirilmişdir. Eyni yazı nümunəsinə biz başdaşının ikinci hissəsinin ana haşiyəsində də rast gəlirik. Həmin haşiyənin yan tərəflərində kiçik sadə bala haşiyələr onun gözəlliyinin nəzərə çarpan olmasına şərait yaradır. Mərkəzdəki kitabənin üst hissəsində çərçivənin arasında yarpaq motivli detallar yerləşdirilmişdir. Onun altındakı kitabənin çatmalı üst hissəsi onun içindəki nəfis yazı formasına mükəmməllik bəxş edir.

Son orta əsrlərdə məzarüstü abidələrin bədii tərtibatında başdaşlarının əhəmiyyətli dərəcədə xüsusi formalarla yonulduğunu, bitki motivlərinin həndəsi elementlərlə sintezli təsvir edildiyini, eləcə də nəbati, həndəsi elementlərin uğurlu istifadəsini, bundan əlavə yüksək xəttatlıq nümunələrini həyata keçirən sənətkarların Azərbaycan memarlıq məktəbi tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıdığını deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Джафарзаде И.М. и Джафарзаде С.К. Азербайджанские надгробные камни // журнал «Советская этнография», 1956, № 3, с.104-109
2. Нейматова М. С. Изображения на мемориальных памятниках XVI века, связанные с культом онгонов // Тезисы докладов «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г.». Баку, 1965, с.42-48
3. Rasim Əfəndi. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı: İşıq, 1976, 157 s.